

PIOTR BYLICA

RADOŚĆ I BOJAŻŃ:
WPROWADZENIE DO CZWARTEGO
ANTYNATURALISTYCZNEGO ARGUMENTU
C.S. LEWISA

WSTĘP

W literaturze poświęconej C.S. Lewisowi powszechnie rozpoznaje się trzy występujące w jego pismach argumenty przeciwko naturalizmowi lub na rzecz teizmu¹. Są to argument z moralności, argument z rozumu oraz argument z Pragnienia². Ostatni z nich odwołuje się do pragnienia transcendentnej, którego doświadczał Lewis przez długi okres swojego życia. Rozważania, jakie na temat przedstawił przede wszystkim w swojej autobiografii pt. *Zaskoczony Radością*³, ale też w innych tekstach⁴, w tym także w prozie

Dr hab. PIOTR BYLICA, prof. UZ – Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Filozofii; adres do korespondencji: al. Wojska Polskiego 71A, 65-762 Zielona Góra; e-mail: P.Bylica@ifil.uz.zgora.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6668-6170>.

¹ Artykuł ten stanowi rozwinięcie wystąpienia zaprezentowanego podczas XIV Warsztatów Sekcji Filozofii Przyrody i Nauk Przyrodniczych PTF, które odbyły się w czerwcu 2021 r. w Domu Pracy Twórczej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Kazimierzu Dolnym. Rozszerza on wątki poruszone przeze mnie w artykule „Discovering the Fourth Anti-naturalistic Argument by C. S. Lewis” złożonym do druku w czasopiśmie *Sehnsucht. The C. S. Lewis Journal*.

² W sprawie opracowań na temat dwóch pierwszych argumentów por. przykładowo: BEVERSLUIS 2007, rozdz. 4 i 6; REPERT 1989; 2017; MCGRATH 2013, 415-416; SHROCK 2017. Wszystkim trzem argumentom jest poświęcony tom: BASSHAM 2015. Por. też REPERT 2022; MCGRATH 2022, rozdz. „Rozum, doświadczenie i wyobraźnia. Metoda apologetyczna Lewisa”, 163-184; WILLIAMS 2021, rozdz. 4 i 5, 125-215; TALIAFERRO 2022; BYLICA, 2019a; 2019b.

³ Por. LEWIS 2010b. Pierwsze opisy tego doznania Lewis zawarł w prowadzonym przez siebie dzienniku w latach 1922-1927, w okresie, gdy był jeszcze ateistą. Wiosną 1922 r. napisał wiersz poświęcony temu doświadczeniu pt. „Joy”. Wiersz ten opublikowano wraz z całym dziennikiem w tekście *All My Road Before Me. Diary of C.S. Lewis* (LEWIS 1991) oraz w zbiorze *The Collected Poems of C.S. Lewis* (LEWIS 1994) (por. HOOPER 2005, 181).

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

literackiej⁵, uważa się powszechnie za wyrażające argumentację przeciwko naturalizmowi lub na rzecz wiary w osobowego Boga teizmu. W literaturze anglojęzycznej poświęconej Lewisowi argumentację tę określa się mianem *Argument from Desire*, które to wyrażenie, uwzględniając treść rozważań Lewisa, można tłumaczyć na język polski jako „argument z pragnień”, „argument z pragnienia transcendencji” lub „argument z Pragnienia” (poprzez użycie wielkiej litery podkreślając, że mamy na myśli szczególnie, techniczny sens słowa „pragnienie”). Można go też określać jako „argument z Radości” (użycie wielkiej litery w słowie „Radość” również ma oznaczać, że nie chodzi tu o zwykły sens tego słowa). Słowem „Radość”, znaczeniowo tożsamym z wcześniej wskazanym „pragnieniem transcendencji”, Lewis określał uczucie, które choć wiąże się z rozkoszą, to jednocześnie jest też doznaniem silnego pragnienia, niezaspokojenia i tęsknoty, i w tym sensie jest ono szczególnego rodzaju cierpieniem. Sam Lewis na określenie tego uczucia używał zamiennie terminów „Pragnienie” i „Radość”, wyraził je też niemieckim słowem *Sehnsucht*.

W literaturze anglojęzycznej argument ten jest omawiany szeroko. Analizy lub tylko odniesienia do niego znajdziemy zarówno w tekstach poświęconych ogólnie życiu i twórczości Lewisa, jak i w opracowaniach o charakterze ściśle apologetycznym, filozoficznym lub literackim⁶. W języku polskim oprócz wzmianek o nim w apologetycznych oraz biograficznych książkach poświęconych Lewisowi⁷ ukazały się do tej pory dwa monograficzne teksty dotyczące tego argumentu; jednym jest wydane w roku 2023 przez Fundację Prodeote tłumaczenie książki amerykańskiego filozofa analitycznego, Joe’go Pucketta Jr., pt. *Apologetyka Radości. C. S. Lewisa argument z Pragnienia na rzecz istnienia Boga*⁸, drugą – artykuł Piotra Bylicy, *Clive’a S. Lewisa argument z pragnień przeciwko naturalizmowi*, opublikowany w roku 2020

⁴ Por. LEWIS 2002, rozdział „Nadzieja”, zwłaszcza s. 135-136; LEWIS 2010a, rozdz. „Niebo”; LEWIS 2012b, 34; LEWIS 1999b. Sam tekst *Błądzenia pielgrzyma* stanowi alegoryczną historię drogi Lewisa do nawrócenia na chrześcijaństwo, w której jako główny czynnik jest przedstawione właśnie Pragnienie.

⁵ Por. *Błądzenie pielgrzyma*, cykl *Opowieści z Narnii*, tzw. Trylogia Kosmiczna, zwłaszcza część pt. *Perelandra*.

⁶ Jeśli chodzi o pozycje nie przetłumaczone do tej pory na język polski, por. przykładowo: KREEFT 1989; 2017; FROULA 2018, 63; 2019; MEILANDER 1978, 12-44; LEE 2017a; 2017b; MCGRATH 2013, 412-416; HOLYER 1988; HELFERS 2007; BEVERSLUIS 2007, rozdz. 2. Ważną publikacją jest też polemika nt. argumentu z Pragnienia w zbiorze: BASSHAM 2015c, 27-44; zob. BASSHAM 2015b; 2015a.

⁷ Por. przykładowo WIATER 2013; WILLIS 1995; PURTILL 2013; GULISANO 2006.

⁸ Por. PUCKETT 2023.

w czasopiśmie „*Studia Philosophiae Christianae*”⁹. Pierwsza z tych pozycji łączy w sobie charakter apologetyczny i akademicki, a druga stanowi akademickie opracowanie, w którym przedstawione zostały najpopularniejsze sformułowania argumentacji przypisywanej Lewisowi oraz zaprezentowano najważniejsze zarzuty wobec argumentu z pragnień i odpowiedzi na nie. W sposób wyróżniający się argumentowi z Pragnienia oraz analizie natury tego doświadczenia poświęcone są też, jeśli chodzi o teksty dostępne obecnie w języku polskim, osobne rozdziały w książkach Petera S. Williamsa pt. *C.S. Lewis kontra nowi ateści*¹⁰ oraz Alistera McGratha, *Intelektualny świat C.S. Lewisa*¹¹.

Dla porządku wyводу zmierzającego do wykazania, że w pismach Lewisa zawarty jest także czwarty, do tej pory nie rozpoznany w literaturze anglojęzycznej i nie analizowany szczegółowo argument przeciwko naturalizmowi – argument z numinotycznej bojaźni¹², przedstawiona zostanie zwięzła charakterystyka doświadczenia, do którego odwołuje się argument z Pragnienia. W dotychczasowej literaturze Pragnienie jest klasyfikowane jako zaliczające się do kategorii doświadczenia numinotycznego lub nawet utożsamiane z nim. Sam Lewis nigdy jednak nie napisał, że Radość jest doświadczeniem numinotycznym, chociaż, jak zobaczymy, podejmował zagadnienie doświadczenia numinotycznego i w wielu miejscach używał kategorii *Numinosum* i *numinotyczny*. Nie czynił tego jednak, gdy pisał o Radości. Ponieważ argumentując przeciwko naturalizmowi, Lewis odwoływał się także wprost do doświadczenia numinotycznego, a szczególnie uczucia numinotycznej bojaźni, które – jak będę wykazywał – różni się zasadniczo od doświadczenia Radości, dlatego można mówić o występowaniu w jego twórczości czwartego argumentu przeciwko naturalizmowi – argumentu z numinotycznej bojaźni. Lewis wyraził go w analizach dotyczących genezy religii, które stanowią właściwy kontekst do eksplikacji tego, jak Lewis ujmował doświadczenie numinotyczne, a w szczególności numinotyczną bojaźń.

⁹ Por. BYLICA 2020.

¹⁰ Por. WILLIAMS 2021, 91-124.

¹¹ Por. McGRATH 2022, 135-162.

¹² Na ten argument wskazano do tej pory jedynie (bez dokładniejszego omówienia) w artykule Piotra BYLICZY 2019b, 140-142, oraz BYLICA *Argument z bojaźni*, <https://contragentiles.pl/czytelnia/teizm-chrzescijanski/argumenty-przeciwko-naturalizmowi-i-na-rzecz-istnienia-boga/argument-z-bojazni/>, dostęp 24.06.2023.

1. C.S. LEWISA CHARAKTERYSTYKA RADOŚCI

Tematyce Radości jest poświęcona cała autobiografia Lewisa pt. *Zaskoczony radością*. Prezentował w niej swoją drogę do nawrócenia jako związaną ściśle ze zdarzeniami w jego życiu, w czasie których pojawiało się szczególne uczucie. Doświadczał go już w dzieciństwie i w okresie młodości. Jak wspominał, pierwszy raz miało to miejsce „w letni dzień w ogrodzie obok kwitnącej porzeczeki”¹³, gdy nagle przypomniał sobie, jak jego brat pokazał mu wykonany przez siebie miniaturowy ogród w puszcze po biskoptach. Piękno tego ogrodu wzbudziło w Lewisie niezwykle doznanie:

Najbliższe wydaje mi się określenie, jakim Milton opisuje raj: „ogromna rozkosz”. Było to z pewnością uczucie pragnienia, ale pragnienia czego? Nie pragnąłem chyba puszek po biskoptach wypełnionej mchem [...] i nim zdążyłem określić, czego właściwie pragnę, uczucie pragnienia uleciało, wizja znikła, świat stał się znowu zwyczajny. Pozostała tylko nikła tęsknota za tęsknotą, która odeszła. Trwało to króciutką chwilę, ale w pewnym sensie wszystkie chwile, które do tej pory przeżyłem, zbladły w porównaniu z tą jedną¹⁴.

Po raz drugi doznanie to pojawiło się, gdy Lewis czytał książeczkę dla dzieci zatytułowaną *The Tale of Squirrel Nutkin* (1903) autorstwa Beatrix Potter. Opanowało go wtedy wszechogarniające uczucie jakby wglądu w istotę jesieni czy też obcowania z istotą jesieni. Pragnienie to pojawiło się w jego młodości po raz trzeci, gdy czytając poezję poczuł się „[...] przeniesiony gdzieś daleko, w rozległe krainy pod północnym niebem. Pragnąłem niemal do bólu czegoś nieokreślonego”¹⁵. Tego typu doznania występowały także w czasie jego dorosłego życia. Lewis następująco podsumował, co odczuwał w sytuacjach, w których pojawiała się Radość:

wszystkie te wydarzenia miały cechę wspólną: przynosiły ze sobą **niezaspokojone pragnienie**, które samo w sobie było godniejsze pożądaniami niż cokolwiek, co mogłoby je zaspokoić. Taki właśnie stan nazywam **Radością**. Określenie to należy potraktować jako pewien ścisły, techniczny termin – radość oznacza tu **coś innego niż szczęście czy przyjemność**. Łączy ją z nimi tylko jedno, a mianowicie to, że kto raz doświadczył Radości, będzie jej pragnął znowu. [...] należałoby raczej nazwać ją szczególnym rodzajem **smutku lub przygnębienia**. Jest

¹³ LEWIS 2010b, 28.

¹⁴ LEWIS 2010b, 28.

¹⁵ LEWIS 2010b, 29-30.

to jednak smutek, za którym się tęskni. Wątpię, czy ktoś, kto go doświadczył, chciałby, gdyby to było w jego mocy, zamienić jedną chwilę Radości na wszystkie przyjemności świata. Radość jednak, inaczej niż przyjemność, nigdy nie zjawia się na zawołanie¹⁶.

Rozkosz, tęsknota i niezaspokojenie są więc kategoriami, za pomocą których najlepiej opisywać doznawany przez Lewisa stan.

Lewis wskazywał także na rozmaite sposoby przejawiania się owego pragnienia w postaci pragnienia różnych rzeczy. Jest ono wywoływane przez rzeczy tego świata i człowiek zwykle błędnie uznaje, że rzeczy te są tym, co ma to Pragnienie zaspokoić. Lewis sam padł ofiarą takiego błędnego myślenia:

Ludzie niedoświadczeni [...] zakładają, że gdy je odczuwają, dobrze wiedzą, czego pragną. Na przykład, jeśli uczucie to nachodzi dziecko wpatrujące się w dalekie wzgórze, myśli sobie: „Och! Gdybym tylko mógł się tam znaleźć”. Gdy miesza się ze wspomnieniami przeszłości, myśli: „Gdybym tylko mógł cofnąć się do tamtych dni”. Gdy pojawia się (nieco później) w trakcie czytania „romantycznej” opowieści lub wiersza „o wzburzonych morzach i tajemniczych ładach”, myśli sobie, iż chciałby, by one istniały i by mógł się tam udać. Gdy (jeszcze później) rodzi się w kontekście pragnień erotycznych, wierzy, że jest ono pragnieniem posiadania doskonałego kochanka. [...] Kiedy ogarnia go, gdy jest pochłonięty studiami nad historią lub nauką, może pomylić je z intelektualnym pragnieniem wiedzy¹⁷.

Uczucie Radości wywoływane jest przez różne przedmioty z tego świata. Przykłady podane przez Lewisa wskazują, że uczucie to jest czymś powszechnie występującym, a nie zarezerwowanym dla nielicznych, jak mistyczne doświadczenia kontaktu z bóstwem.

Gdy w *Chrześcijaństwie po prostu* Lewis pisał o tym pragnieniu, wcale nie twierdził, że wskazuje ono na istnienie osobowego Boga, ale raczej jakiegoś miejsca, jakiegoś rodzaju rzeczywistości: „Skoro więc odnajduję w sobie pragnienie, którego nie może zaspokoić żadne doświadczenie na tym świecie, najprawdopodobniej oznacza to, że zostałem stworzony dla innego świata”¹⁸. Lewis pisał też dalej, że trzeba „pielęgnować w sobie tęsknotę za prawdziwą ojczyzną, której nie odnajdę aż do śmierci”¹⁹. „Inny świat”,

¹⁶ LEWIS 2010b, 30-31 (wyróżnienia dodano).

¹⁷ LEWIS 1999b, 14-15.

¹⁸ LEWIS 2002, 137.

¹⁹ LEWIS 2002, 137.

„prawdziwa ojczyzna” to określenia odnoszące się do miejsca, a nie do osoby. I choć Lewis stwierdził, że pragnienie to pochodzi ostatecznie od Boga, to wydaje się, że nie traktował Boga jako obiektu tego pragnienia. Prawdziwym przedmiotem pragnienia jest inna rzeczywistość, rzeczywistość transcendentna.

Ostatni rozdział *Problemu cierpienia* pt. „Niebo” także dostarcza świadectw na rzecz tezy, że argument z pragnień jest raczej argumentem na rzecz istnienia nieba czy raju, a nie samego Boga. Wskazuje też na subiektywność związaną z odczuwaniem Pragnienia:

Wszystkie rzeczy, jakie kiedykolwiek zawładnęły twoją duszą, były tylko sugestiami [...] – kuszącymi przeblyskami, obietnicami nigdy całkowicie wypełnionymi, echemi, które zamierały w chwili, gdy docierały do twojego ucha. Lecz [...] jeśli kiedykolwiek przyszło[by] echo, które nie zamarło, lecz nabrzmiało w sam dźwięk – wiedziałbyś. Ponad wszelką wątpliwość powiedziałbyś: „Tu w końcu jest rzecz, dla której jestem stworzony”. Nie możemy sobie powiedzieć o tym nawzajem. To tajemny podpis [na] każdej duszy, niemożliwe do zakomunikowania i niedające się uciszyć pragnienie, rzecz, jakiej pragnęliśmy, zanim spotkaliśmy nasze żony lub zawiązaliśmy nasze przyjaźnie lub wybraliśmy naszą pracę, i których będziemy pragnąć na łożu śmierci, gdy umysł nie będzie dłużej znał żony, przyjaciela ni pracy²⁰.

Ten „podpis na każdej duszy” jest indywidualny. W tym sensie w przekonaniu Lewisa doświadczenie Pragnienia ma charakter subiektywny. Nie jest tak, że przedmioty zewnętrzne mają w sobie coś, co w każdym człowieku wywoła uczucie tej szczególnej rozkoszy i tęsknoty. To unikalny „podpis na, każdej duszy”, tj. indywidualne uwarunkowania sprawiają, że różni ludzie reagują w ten szczególny sposób na różne rzeczy. Subiektywność tego doświadczenia odróżnia to odczucie od doświadczenia numinotycznego, które, jak zobaczymy dalej, Lewis uznawał za wyraz kontaktu z czymś obiektywnie istniejącym i należącym do innego świata. Lewis tłumaczył tu też, że rola Boga w wywoływaniu tego uczucia nie polega na wchodzeniu przez Boga w bezpośredni kontakt z daną osobą, ale na tym, że stwarza On ludzi jako unikalne jednostki: „Ten podpis na każdej duszy może być skutkiem dziedziczności i otoczenia, lecz to tylko znaczy, że dziedziczność i otoczenie należą do instrumentów, poprzez które Bóg stwarza duszę”²¹.

²⁰ LEWIS 2010a, 181-183.

²¹ LEWIS 2010a, 183.

Argument z Pragnienia jest więc argumentem, którego przesłanki opierają się na doświadczeniu szczególnego uczucia rozkoszy, ale też niezaspokojenia, smutku i tęsknoty za czymś wykraczającym poza ten świat. Natura tego doświadczenia jest subiektywna w tym sensie, że u różnych ludzi różne przedmioty tego świata wywołują to uczucie. Jest to też doświadczenie mające charakter powszechny. Zdaniem Lewisa wywołują je rzeczy z tego świata, a nie bezpośredni kontakt z Bogiem. Niemniej przedmiotem tego pragnienia jest coś absolutnie dobrego, pięknego, coś doskonałego, a przynajmniej jawiącego się doświadczającemu jako takie.

2. RUDOLF OTTO O NUMINOTYCZNEJ BOJAŻNI W KONTEKŚCIE PROBLEMU GENEZY RELIGII

Zgodnie z jednym z popularnych naturalistycznych ujęć genezy religii w aspekcie filogenetycznym jej źródeł upatruje się w uczuciu strachu czy lęku wywoływanego przez naturalne zagrożenia. Pogląd ten był szczególnie popularny w czasach młodości Lewisa i on sam go podzielał w okresie, gdy był ateistą. W liście do przyjaciela pisał wówczas: „Wszystkie religie, to jest wszystkie mitologie, określając je we właściwy sposób, są jedynie wytworami ludzi – tak samo Chrystus, jak Loki. Człowiek prymitywny postrzegał siebie jako otoczonego różnego rodzaju okropnościami, których nie potrafił zrozumieć – grzmoty, zarazy, węża etc. Cóż bardziej naturalnego niż uznać, że są one ożywione przez złe duchy, chcące się nad nim znęcać”²². Podobne poglądy głosiło wówczas wiele wykształconych osób, podobnie jak Lewis nie zajmujących się zawodowo badaniami nad religią²³.

W pierwszej połowie 1930 r. Lewis nawrócił się na teizm, co wiązało się ze zmianą jego poglądów także na kwestię pochodzenia religii. Swoją nienaturalistyczną koncepcję pochodzenia religii Lewis przedstawił drukiem po raz pierwszy w roku 1940 we Wstępie do książki *Problem cierpienia*. Odwoływał się tam do doświadczenia numinotycznego opisanego przez Rudolfa Otto (1869-1937). Choć koncepcja Otto jest powszechnie znana, dla porządku wywodu warto przytoczyć najważniejsze fragmenty *Świętości*, wiążące się bezpośrednio z tym, co później o numinotycznej bojażni i genezie religii pisał Lewis.

²² LEWIS, list do Arthura Greevesa, 12 października 1916, w: LEWIS 1988a, 96-97, cyt. za: WILLIAMS 2021, 29.

²³ Zob. przykładowo EINSTEIN 1999a, 215.

Doświadczenie numinotyczne, określane jako *mysterium tremendum et fascinans*, miało być – jak twierdził Otto – istotą każdej religii, uczuciem, które „żyje w każdej religii jako coś, co dla niej jest czymś najbardziej skrytym i bez czego nie byłaby ona w ogóle religią”²⁴. Najbardziej podstawowym elementem doświadczenia numinotycznego jest *tremendum*. Otto podkreślał, że numinotyczna bojaźń – *tremendum* – nie jest tym samym uczuciem, co strach, choć jest to uczucie zbliżone do strachu: „Tremor jest sam w sobie tylko strachem, dobrze znanym naturalnym uczuciem. Posługujemy się nim tu jako najbliższym stojącym, ale przecież tylko analogicznym określeniem dla wyrażenia całkiem szczególnej reakcji uczuciowej, która [...] sama jest czymś zgoła różnym od obawiania się czegoś”²⁵. O jednym z wyrazów tego uczucia pisał: „Jest to strach pełen wewnętrznego drżenia, jako że nie może wzbudzić go nic stworzonego, nawet to, co najgroźniejsze i wszechmocne. Ma on w sobie coś «upiórnego»”²⁶.

Otto uważał, że to szczególne uczucie zapoczątkowało religię. Uczucia religijne nie ograniczają się tylko do tego jednego uczucia, bo przecież stosunek do tego, co święte, wyraża się też innymi uczuciami, ale wszystko zaczęło się od bojaźni:

W swoim czasie, kiedy polemizowałem z animizmem Wundta, zaproponowałem dla rzeczy, o którą nam chodzi, nazwę „Scheu” (bojaźń) [...]. Albo „religijna bojaźń”. Jej stopniem przygotowawczym jest „demoniczny lęk” (paniczny strach) ze swoim apokryficznym pogłębieniem, „upiornym lękiem”. I w uczuciu tego, co budzi grozę (niemieckie „des Unheimliche”, angielskie „uncanny”), znajduje ona swój pierwszy odruch. Z tego lęku i jego pierwotnej formy, z tego raz niegdys przełamanego w pierwszym odruchu uczucia „czegoś budzącego grozę”, które jako nowe i obce pojawiło się w umysłach ludzi pierwotnych, bierze początek rozwój religijnohistoryczny. Wraz z pokonaniem tego uczucia zaczęła się nowa epoka ludzkości. W nim mają swe źródło zarówno demony, jak i bogowie [...]²⁷.

²⁴ OTTO 1993, 33.

²⁵ OTTO 1993, 40.

²⁶ OTTO 1993, 41.

²⁷ OTTO 1993, 41.

3. LEWIS O DOŚWIADCZENIU NUMINOTYCZNYM W PROBLEMIE CIERPIENIA

W *Problemie cierpienia* Lewis w typowy dla siebie, obrazowy sposób, starał się wykazać, że numinotyczna bojaźń jest czymś zupełnie innym niż strach przed niebezpieczeństwem, którego pochodzenie jest w pełni naturalne. Twierdził, że numinotyczna bojaźń nie daje się sprowadzić do zwykłego lęku czy strachu:

Gdyby powiedziano nam, że w sąsiednim pomieszczeniu znajduje się tygrys, wiedzielibyśmy, że grozi nam niebezpieczeństwo i prawdopodobnie poczulibyśmy strach. Gdyby jednak powiedziano nam, że w sąsiednim pomieszczeniu jest duch, to – zakładając, że w to wierzymy – nasz lęk miałby inny charakter. [...] źródłem strachu jest sam fakt, że to duch. Duch jest raczej „niesamowity” [*uncanny*] niż niebezpieczny, a ten szczególny rodzaj lęku [*fear*], jaki wywołuje, nazywany bywa Bojaźnią [*Dread*]. Kontakt z tym, co niesamowite, pozwala otrzeć się o granicę doświadczenia numinotycznego²⁸.

Kontakt z duchem wywołuje zdaniem Lewisa inne uczucie niż to, z jakim mamy do czynienia, gdy napotkamy tygrysa. Gdybyśmy byli przekonani o tym, iż jest to jakiś rzeczywiście „potężny duch”, wtedy według Lewisa

Nasze uczucia różniłyby się od zwykłego lęku [...]. Odczuwalibyśmy zdumienie i swoiste „kurczenie się” – poczucie własnej nieodpowiedniości, by móc radzić sobie z takim gościem, i ukorzenia się przed nim – uczucie, które można wyrazić słowami Szekspira: „obok niego czuje się duch mój uciśnionym”²⁹.

Według Lewisa uczucie bojaźni nie jest kontynuacją czy jedynie silniejszą odmianą strachu. Nie sprowadza się do niczego, co może w nas wywołać kontakt z czymkolwiek z tego świata:

Bojaźń [...] nie jest rezultatem wnioskowania z widzialnego wszechświata. Nie ma możliwości przejścia od zwykłego poczucia zagrożenia do poczucia niesamowitości, a tym bardziej do pełnego doświadczenia numinotycznego³⁰. Gdy człowiek przechodzi od fizycznego strachu do grozy i bojaźni, przeskakuje na inny poziom [...]. [...] groza i bojaźń leżą w innym wymiarze niż strach [...]³¹.

²⁸ LEWIS 2010a, 14.

²⁹ LEWIS 2010a, 14.

³⁰ LEWIS 2010a, 17.

Lewis podawał wiele przykładów pochodzących z tekstów religijnych oraz literackich, by zilustrować, co ma na myśli, mówiąc o doświadczeniu numinotycznej bojaźni. Przytoczmy dłuższy fragment ze względu na jego wartość dowodową:

Liczne świadectwa tego doświadczenia znajdziemy w literaturze angielskiej ubiegłego stulecia, na przykład i Wordswortha – zapewne najświetniejsze z nich zawiera fragment pierwszej księgi *Preludium*, w którym poeta opisuje swoje przeżycia podczas przeprawy przez jezioro w skradzionej łodzi. Z bardziej zamierzchłych czasów pochodzi czysty i mocny w wyrazie przykład: we fragmencie dzieła Malory’ego czytamy, że Sir Galahad, „zaczął drzeć w chwili, gdy śmiertelne ciało zaczęło postrzegać rzeczy duchowe”. Na początku naszej ery doświadczenie to znajduje swój wyraz w Apokalipsie św. Jana, który, jak pisze, upada do stóp zmartwychwstałego Chrystusa „jak martwy”. W literaturze pogańskiej napotykamy u Owidiusza pamiętny obraz ciemnego gaju na Awentynie, „na widok którego rzekłbyś «numen inest» – co można przetłumaczyć jako „miejsce to jest nawiedzone” lub „jest tam boska Obecność” [oryg. the place is haunted, or there is a Presence here]; a Wergiliusz daje nam opis pałacu „horrendum silvis et religione parentum” [tłum.: Otoczon lasem z dawna czczon]”. W starożytnej literaturze greckiej zachował się fragment przypisywany [...] Ajschylosowi, w którym mówi się o tym, jak ziemia, morze i góry drżą pod „straszliwym okiem Pana”. Sięgając jeszcze dalej w przeszłość, docieramy do starotestamentowego proroka Ezechiela, który w swojej teofanii mówi o budzących grozę kołach. W Księdze Rodzaju powstały ze snu patriarchy Jakub mówi: „O jakże miejsce to przejmuje grozą”³².

Przykłady, które Lewis podawał we Wstępie do *Problemu cierpienia* są ze swej natury zupełnie inne niż te, którymi ilustruje, czym jest lub jak przejawia się doświadczenie Pragnienia³³. Doświadczenie numinotyczne, o którym tu pisał Lewis, jest doświadczeniem napotkania czegoś nie z tego świata, a nie tęsknoty za tym.

Doświadczenie numinotyczne Lewis uznawał za istotę religii. Ideę tę wyraża wprost w dwóch innych tekstach.

³¹ LEWIS 2010a, 18.

³² LEWIS 2010a, 16-17.

³³ Zob. s. 180-181 niniejszego opracowania.

4. ODNIESIENIA DO DOŚWIADCZENIA NUMINOTYCZNEGO W RELIGII BEZ DOGMATÓW? I CZY TEIZM JEST WAŻNY?

„*Religia bez dogmatów?*” to odpowiedź na artykuł H.H. Price’a „*Modern Ground of Agnosticism*” (1946). Lewis wypowiadał się o opinii Price’a, według którego istotą wszelkiej religii jest wiara w Boga i w nieśmiertelność. Komentując kwestię nieśmiertelności Lewis stwierdzał, że są religie, jak Buddyzm, w których nieśmiertelność jest sprawą kluczową, ale jednocześnie „nie ma w nim nic szczególnie religijnego”. Judaizm natomiast, spośród religii starożytnych, jest najbardziej „religijny”, bo jest to religia najbardziej spośród nich *numinotyczna* i jednocześnie kładąca nacisk na etykę: „Z kolei religia, która ze wszystkich starożytnych religii jest najbardziej religijna, tzn. jednocześnie najbardziej etyczna i najbardziej mistyczna [oryg. *most numinous*], prawie w ogóle nie interesuje się wspomnianą kwestią”³⁴.

Tekst *Czy teizm jest ważny?*, podobnie jak *Religia bez dogmatów?*, także był odpowiedzią na referat Price’a i dotyczył istoty wiary i religii. Stanowił polemikę z tezą o braku wartości dla pojawienia się wiary religijnej tzw. dowodów na istnienie Boga. Lewis odróżniał dwa typy wiary – wiarę intelektualną, polegającą na przekonaniu o istnieniu Boga (wiara typu A), i wiarę polegającą na zaufaniu, zawierzeniu Bogu (wiara typu B). Wiara typu A nie jest zdaniem Lewisa stanem religijnym w sensie ścisłym, natomiast wiara typu B ma według niego charakter religijny w ścisłym znaczeniu słowa „religijny”. Wiarę typu A mają nawet demony, które „wierzą i drżą”. W wytworzeniu tego typu wiary jakąś rolę mogą odgrywać czynniki intelektualne, jak wspomniane dowody na istnienie Boga. Wiara ta nie wystarcza do rozwinięcia się wiary typu B. W tym sensie dowody na istnienie Boga nie prowadzą do wiary religijnej w sensie ścisłym. Musi dokonać się przemiana: „wiara typu A przemienia się w religijne doświadczenie, które do tej pory było nim jedynie w sensie potencjalnym i pośrednim”³⁵. Wiara typu B jest czymś, o co powinniśmy prosić Boga, gdy już posiadamy wiarę typu A. Wiara rozumiana jako zawierzenie Bogu jest według Lewisa raczej skutkiem doświadczenia religijnego: „W zupełności jednak przyznaję, że większość tych, którzy po osiągnięciu wiary A modlą się o wiarę B, czyni tak, ponieważ już przedtem

³⁴ LEWIS 2003c, 99. Wersja oryginalna: „The religion which, of all ancient religions, is most specifically religious, that is, at one most ethical and most numinous, is hardly interested in the question” (LEWIS 1988b, 88).

³⁵ LEWIS 2003a, 168.

doznała czegoś w rodzaju religijnego przeżycia”³⁶. Jeśli ktoś stał się religijnym, to kryje się za tym doświadczenie czegoś, jak pisze Lewis, *quasi-religijnego*: „[...] filozoficzne dowody same w sobie nigdy nie prowadzą do religii. Coś przynajmniej *quasi-religijnego* wcześniej się za nimi kryło”³⁷. Rola „dowodów” polegać ma zdaniem Lewisa na usunięciu zahamowań, które blokowały przejście od tego doświadczenia do stania się osobą wierzącą, czyli religijną w ścisłym sensie przyjętym przez Lewisa.

Mówiąc o relacji między tym doświadczeniem a późniejszym intelektualnym elementem drogi do wiary B, Lewis nie ma na myśli relacji wyrażonej w sentencji mówiącej o „wierze poszukującej rozumienia”, gdyż „owe quasi-religijne doświadczenia nie stanowiły *fides*”³⁸. Tymi doświadczeniami, które Lewis ma na myśli, są opisane przez Otto doświadczenia numinotyczne:

[...] uważam, że opis doświadczeń numinotycznych, który sformułował Otto, jest najlepszy, jakim dysponujemy. [...] W języku angielskim posiadamy dokładną nazwę uczucia wzbudzanego przez Numinosum, której Otto piszący po niemiecku nie posiadał. Brzmi ona *awe* – jest to uczucie bardzo przypominające strach [oryg.: *fear*], lecz z tą różnicą, że w istocie wcale nie wiąże się z zagrożeniem. Gdy boimy się tygrysa, obawiamy się, że nas zabije: gdy natomiast lękamy się ducha – to po prostu lękamy się ducha, a nie takiej czy innej krzywdy, którą mógłby nam wyrządzić. Owo Numinosum czy inaczej Budzące Strach to sfera napawająca nas jak gdyby bezpodmiotową i bezinteresowną grozą, której na imię *bojaźń* [oryg.: The Numinous or Awful is that of which we have this, as it were, objectless or disinterested fear – this awe]³⁹.

Dla naszych rozważań ważne jest to, że wieloznaczne słowo *awe*, mające zdaniem Lewisa dobrze wyrażać po angielsku to, co Otto miał na myśli, pisząc o doświadczeniu numinotycznym, jest zestawiane przez Lewisa ze słowem jednoznacznie oznaczającym strach (ang. *fear*). Tłumacząc, jak rozumie doświadczenie religijne, czyli doświadczenie numinotyczne, Lewis tutaj, podobnie jak we Wstępie do *Problemu cierpienia*, odwoływał się wyłącznie do skojarzeń ze strachem (strach przed tygrysem), a nie do doznań wspaniałości czy zachwytu, o których pisał, rozważając temat Pragnienia.

Podsumowując należy podkreślić, że Lewis uznawał, że strach i *bojaźń* są dwoma różnymi uczuciami. Pierwsze bierze się z kontaktu z zagrożeniami,

³⁶ LEWIS 2003a, 169.

³⁷ LEWIS 2003a, 169.

³⁸ LEWIS 2003a, 169.

³⁹ LEWIS 2003a, 169-170.

jakie spotykamy w tym świecie, i w tym sensie ma ono naturalną przyczynę. *Tremendum*, o którym pisał Otto, nie jest zdaniem Lewisa wywoływane przez żadną rzecz z tego świata. Lewis podkreślał konieczność uznania obiektywnego istnienia pozaświatowej przyczyny doświadczenia numinotycznego.

5. EKSPLIKACJA RADOŚCI W WYBRANYCH OPRACOWANIACH NA TEMAT LEWISA ARGUMENTU Z PRAGNIENIA

Autorzy piszący o naturze Lewisowego Pragnienia często zestawiają je z jednej strony ze słynnymi słowami Augustyna z Hippony o tym, iż serce człowieka jest niespokojne, póki nie spocznie w Bogu⁴⁰. Wskazuje się, że Augustyn *Wyznaniach* pisał o podobnym rodzaju pomyłki, jaka była też udziałem Lewisa, mianowicie, że „nie w Bogu, lecz w Jego stworzeniach, w sobie i w innych” szukał „radości, wzniosłości i prawdy”⁴¹. Z drugiej strony odwołują się oni do uczuć niezaspokojenia, niemożności spełnienia w świecie pozbawionym Boga, absurdalności świata bez Boga, o których pisali ateistyczni lub agnostyczni myśliciele, pisarze i twórcy, tacy jak Fryderyk Nietzsche, Bertrand Russell, Jean-Paul Sartre, André Comte-Sponville, Virginia Woolf i inni⁴².

Równie popularne jest zestawianie Radości z doświadczeniem numinotycznym. Kluczową pozycją, w której Pragnienie transcendencji połączono z doświadczeniem numinotycznym, jest książka Corbina Scotta Carnella pt. *Bright Shadow of Reality. Spiritual Longing in C.S. Lewis*⁴³. Pierwotnie wydana w roku 1974, istotnie wpłynęła na to, jak inni autorzy ujmują Pragnienie. Carnell zawodowo zajmował się literaturą angielską (podobnie jak Lewis) i interesowała go przede wszystkim rola *Sehnsucht* w powstaniu wielkich dzieł literatury, a nie znaczenie, jakie *Sehnsucht* miałyby pełnić w powstaniu religii czy jako świadectwo przeciwko naturalizmowi. Według Carnella uczucie to jest swego rodzaju motorem napędowym wielkich dzieł literackich. Carnell eksplikował, czym jest *Sehnsucht*, przez zestawienie tego uczucia z romantyczną tęsknotą (*romantic longing*), ekstatycznym odczuciem cudowności (*extatic wonder*), pozbawioną przyczyn melancholią (*causless melancholy*),

⁴⁰ Por. Święty AUGUSTYN 1987, 1.20. Por. przykładowo LINVILLE 2022, 10; Mcgrath 2022, 138; WILLIAMS 2021, 91.

⁴¹ Święty AUGUSTYN 1987, 1.1.

⁴² Por. McGRATH 2022, 137; WILLIAMS 2021, 118-119; 2019, 115; KREEFT 2023; 1989. Por. też BYLICA 2020.

⁴³ Por. CARNELL 1999.

literackim motywem *Błękitnego Kwiatu* i wskazywał na związek między *Sehnsucht* a romantyzmem i romantycznością⁴⁴. Te zestawienia nie budzą wątpliwości, jeśli chodzi o zgodność z ideą Radości u Lewisa. Carnell łączył jednak *Sehnsucht* także z doświadczeniem numinotycznym⁴⁵ i wskazywał dalej na różne przykłady wyrażania tego typu doświadczenia w literaturze angielskiej, ale także w Biblii. W tym drugim wypadku mamy do czynienia z odwołaniem do Księgi Wyjścia, gdzie mowa o Bogu jako „ogniu, który pożera”, jako istocie wzbudzającej strach ze względu na jego zazdrość i podziw, jaki wzbudza jego majestat. Carnell cytował Izajasza: „Biada mi! Jestem zgubiony, bo jestem człowiekiem o nieczystych wargach i mieszkam wśród ludu o nieczystych wargach” (Iz 6, 5), odwoływał się też do Księgi Hioba, w której mowa o Bogu jako wykraczającym poza ludzkie rozumienie⁴⁶.

Śladem Carnella w dopatrywaniu się w kontekście analiz literackich związku Pragnienia z doświadczeniem numinotycznym idzie Alister McGrath. W cytacie pochodzącym z Tolkienowskiej charakterystyki baśni dostrzega cechy *Sehnsucht*, które utożsamia z doświadczeniem numinotycznym:

Dla Tolkiena wyróżniającą się cechą baśni – gatunku najbardziej przypominającego mit – był wpływ, jaki baśnie wywierały na odbiorców, niedający się uchwycić przez odwołanie do ich źródeł historycznych. Baśnie wywołują „zatrzymanie oddechu, gdy nadchodzi «zwrot» akcji, owo gwałtowne bicie serca i uniesienie, lzy niemal – przeżycie równie dojmujące co w innych rodzajach sztuk, a przy tym o szczególnych walorach. [...] [D]oświadczamy przeszywającej radości, serdecznego pragnienia, które na moment wykracza poza ramy opowieści, rozrywa jej sieć i wpuszcza oślepiający promień światła”. Dla Tolkiena mit jest opowieścią, która wywołuje *Sehnsucht*, odczucie *numinosum*⁴⁷.

McGrath utożsamia zatem *Sehnsucht* z doświadczeniem numinotycznym, choć w opisie Tolkiena nie ma mowy o grozie i bojaźni. Różnica między przytoczonymi wypowiedziami Carnella i McGratha polega na tym, że pierwszy z nich oprócz wskazywania na składowe Radości, które rzeczywiście były wyrażane przez Lewisa, dodatkowo przypisuje Pragnieniu element numinotycznej bojaźni, o którym Lewis nie wspominał, gdy pisał o Radości; McGrath natomiast stosuje ogólną kategorię odczucia *numinosum* do czegoś, co mogłoby ewentualnie odpowiadać składowej doświadczenia numinotycz-

⁴⁴ Por. CARNELL 1999, 18-27.

⁴⁵ Zob. CARNELL 1999, 15.

⁴⁶ Por. CARNELL 1999, 15-16. Cytat z Biblii za: Edycja Świętego Pawła, Częstochowa 2016.

⁴⁷ MCGRATH 2022, 83-84 (wyróżnienia dodano).

nego określanej jako *fascinans*, ale nie *tremendum*. W ten sposób każdy z tych dwóch sposobów eksplikacji Lewisowej Radości stanowi zniekształcenie treści, które wyrażał sam Lewis.

Inny autor, Joe Puckett, wskazuje na powszechność odczucia Radości zakładaną w argumentie z Pragnienia. Argument z Pragnienia nie opierałby się więc jego zdaniem wyłącznie na doznaniach mistycznych, dostępnych tylko dla niektórych. Powołuje się tu na interpretację argumentu z Pragnienia, jaką przyjmuje Peter Berger. Uważa on, że najlepiej traktować ten argument jako opierający się nie jedynie na „mistycznym objawieniu, ale na tym, czego powszechnie doświadczamy w naszym codziennym życiu”⁴⁸.

Puckett także jednak odwołuje się do Otto przy wyjaśnianiu, jak Lewis rozumiał Pragnienie. Wskazuje, że na owo rozumienie wpłynęło to, co pisał Otto: „W książce *Świętość* Otto przedstawił doświadczenie boskości w sposób zbliżony do tego, co starał się zrobić Lewis”⁴⁹. Relacjonując koncepcję Otto Puckett wskazuje, że zdaniem niemieckiego uczonego za „uczuciem zależności stworzenia” kryje się coś, czego to uczucie jest tylko cieniem, a tym czymś jest odczucie numinotyczne. Jaka jest jakość tego odczucia, Puckett wyjaśnia, odwołując się jednak nie do Otto, ale do Kreefta, który także należy do autorów tłumaczących, czym jest Radość, przez zaliczanie jej do doświadczenia numinotycznego. Kreeft pisze: „Odczucie, że świat, który widzimy, jest nawiedzony przez coś, czego nie widzimy, przez jakąś niewidzialną obecność. Często wywołuje bojaźń i strach, ponieważ to coś jest dla człowieka nieprzewidywalne i nie poddaje się jego kontroli, nie daje się określić ani oswoić. Wydaje się pochodzić z innego wymiaru, innego rodzaju rzeczywistości niż świat, który nawiedza. Jest to pierwotne odczucie niezwykłości, które jest źródłem baśni i mitów oraz instynktownej czci”⁵⁰. Pisząc o Radości, Lewis nie wspominał jednak o bojaźni i strachu, stąd tego typu zestawienie Pragnienia i doświadczenia numinotycznego należy uznać za wątpliwe.

Puckett jednak zdaje sobie sprawę, że nie można utożsamiać doświadczenia numinotycznego i Lewisowego Pragnienia. Przytacza w tej sprawie wypowiedź Roberta Holyera. Holyer wprost stwierdził, że Radość nie jest tożsama z doświadczeniem numinotycznym. Puckett cytuje następujący fragment: „Radości brak tego, co Otto uznawał za istotny element świętości, i co jest odczuciem boskiej obecności. Zgodnie z opisem Lewisa Radość nie jest

⁴⁸ BERGER 1970, 60; cyt. za: PUCKETT 2022, 37.

⁴⁹ PUCKETT 2022, 35.

⁵⁰ KREEFT 1989, 97-98; cyt. za PUCKETT 2022, 36.

świadomością obecności Boga; jest jedynie niespełnionym pragnieniem”⁵¹. W doświadczeniu numinotycznym mamy zatem do czynienia z poczuciem obecności tego czegoś, co nie pochodzi z naszego świata, tj. obecności Boga czy jakiegoś boskiego bytu. Radość jest natomiast niespełnionym pragnieniem.

Pomimo tej różnicy Puckett podkreśla podobieństwa między Radością i doświadczeniem numinotycznym: „Jak doświadczenie numinotyczne, tak samo Radość nie odnosi się do niczego z tego świata. Podczas gdy doświadczenie numinotyczne jest odczuciem boskiej obecności, Radość jest pragnieniem i dążeniem do niej. W obu wypadkach mamy do czynienia z odczuciem pragnienia lub nawiedzenia bez określenia ich przedmiotu”⁵². Radość i doświadczenie numinotyczne łączy więc jego zdaniem to, że są nakierowane ku innemu światu. To słuszne spostrzeżenie, niemniej nawet jeśli mamy tu do czynienia ze wspólną cechą, to i tak wciąż pozostają istotne różnice między tymi doświadczeniami.

By dokładniej pokazać różnicę, jaką Holyer wskazuje, jeśli chodzi o Pragnienie i doświadczenie numinotyczne, przytoczmy dłuższy fragment jego wypowiedzi w tej sprawie, niż czyni to Puckett:

[...] Radość nie jest w oczywisty sposób doświadczeniem religijnym. Bez wątplenia ten rodzaj pragnienia, który stanowi element Radości, jest także jednym z elementów konstytutywnych doświadczenia świętości, które Rudolf Otto określił jako „fascynacja”. Radości brak tego, co Otto uznawał za istotny element świętości, i co jest odczuciem boskiej obecności. Zgodnie z opisem Lewisa Radość nie jest świadomością obecności Boga; jest jedynie niespełnionym pragnieniem. Wcale nie jest oczywiste, że jest to pragnienie Boga. Co więcej, może być odczuwana wraz innymi pragnieniami i jest w pewnym sensie podobna do takich pragnień, jak pragnienie piękna, pożądanie seksualne, miłość romantyczna, przez co w konsekwencji trudno ją od nich odróżnić⁵³.

Według Holyera Radość wcale nie jawi się jako odczucie w sposób oczywisty religijne, choć może stanowić tę część doświadczenia numinotycznego, które Otto określał jako *fascinans*. Doświadczeniu Radości brak jednak tego, co dla Otto było istotą doświadczenia świętości, mianowicie poczucia obecności tego, co boskie. Radość według opisu Lewisa jest niespełnionym pragnieniem i wcale nie jest ono odczuwane jako pragnienie Boga. Do tego odczuwa się je, pragnąc różnych rzeczy tego świata, tak iż trudno odróżnić

⁵¹ HOLYER 1988, 62; cyt. za: PUCKETT 2022, 36.

⁵² PUCKETT 2022, 37.

⁵³ HOLYER 1988, 62.

Radość od tych pragnień. Porównanie dokonane przez Holyera wskazuje więc na istotne różnice między doświadczeniem numinotycznym a Pragnieniem. Stanowi więc ono kolejne potwierdzenie tezy niniejszego artykułu, głoszącej, że Lewisowe doświadczenie Radości jest innego rodzaju doznaniem niż to, z jakim mamy do czynienia w doświadczeniu numinotycznym, a szczególnie różni się od numinotycznej bojaźni.

6. SFORMUŁOWANIE ARGUMENTU Z NUMINOTYCZNEJ BOJAŻNI WE WSTĘPIE DO *PROBLEMU CIERPIENIA*

Opierając się na rozważaniach Lewisa, na dwa sposoby można sformułować przejście od idei numinotycznej bojaźni do antynaturalistycznego wniosku. Pierwsza z argumentacji nie jest bezpośrednio wyrażona przez Lewisa, ale daje się wyprowadzić z tego, co pisał o różnicy między numinotyczną bojażnią i zwykłym, naturalnym strachem. Jeżeli uczucie bojaźni nie jest przedłużeniem zwykłego poczucia zagrożenia i pochodzenie bojaźni nie daje się wyjaśnić przez odwołanie do naturalnych przyczyn, to powstanie tego uczucia stanowiłoby lukę w naturalistycznym obrazie świata⁵⁴. Mamy tu do czynienia z wnioskowaniem opartym na prawie logiki *modus ponendo ponens*: jeśli istnieją fakty, których naturalizm nie potrafi wyjaśnić, to nie jest on prawdziwy; istnieją fakty, których naturalizm nie potrafi wyjaśnić – takim faktem jest uczucie bojaźni; zatem naturalizm nie jest prawdziwy. Można też odwołać się do prawa znanego jako *modus tollendo tollens*: jeśli naturalizm jest prawdziwy, to potrafi wyjaśnić naturalistycznie każdy fakt; nie jest prawdą, że naturalizm potrafi wyjaśnić każdy fakt (nie potrafi naturalistycznie wyjaśnić pochodzenia uczucia bojaźni); zatem naturalizm jest fałszywy.

Drugie sformułowanie zostało wprost wyrażone przez Lewisa. Jak widzieliśmy, w *Problemie cierpienia* odwoływał się do różnych tekstów autoritetów z dziedziny religii oraz literatury światowej, by wzmocnić przesłankę o różnicy między bojażnią i strachem poprzez wskazanie na dwie rzeczy – na występowanie doświadczenia bojaźni w różnych epokach i kulturach oraz na to, że doznający go bardzo różnią się od „prymitywnych” czy „dzikich” ludzi. W ten sposób Lewis chciał pokazać, że nawet gdyby uznać pierwszych ludzi za prymitywnych (sam Lewis był daleki od tego), to trudno tę samą cechę przypisywać wielkim i uznanym postaciom z różnych kultur

⁵⁴ Por. BYLICA 2019b, 140-141.

świata. Po przytoczonych przykładach Lewis przeprowadził rozumowanie, które miało pokazać absurdalność innego wyjaśnienia pochodzenia bojaźni niż odwołującego się do kontaktu z czymś nie z tego świata. W rozumowaniu tym można rozpoznać sylogizm alternatywno-rozłączny:

W istocie, zdają się istnieć tylko dwa poglądy, jakie możemy utrzymywać na temat bojaźni. Albo jest ona jedynie pewnym nastawieniem w ludzkim umyśle, które nie odpowiada niczemu obiektywnemu i które nie służy żadnej biologicznej funkcji, lecz nie wykazuje skłonności do zaniku, nawet, gdy ów umysł osiąga pełnię swego rozwoju u poety, filozofa lub świętego – lub też stanowi ona bezpośrednio doświadczenie czegoś prawdziwie nadprzyrodzonego, czemu słusznie można by nadać miano objawienia⁵⁵.

Uczucie strachu pełni funkcję biologiczną, bo pozwala nam na rozpoznawanie i unikanie zagrożeń, jakie można spotkać w świecie. Bojaźń nie wiąże się natomiast z żadnym zagrożeniem fizycznym. Jednocześnie bojaźń jest czymś znanym ludzkości od zarania jej dziejów, stąd może się brać sugestia, że cechuje ludzi prymitywnych. Ale występuje ona także u osób w pełni cywilizowanych, prezentujących wysoki poziom umysłowy. Lewis sugerował, że rozsądniej byłoby uznać bojaźń, o której donoszą wybitne dzieła i jednostki, za wyraz czegoś, co powstaje w wyniku rzeczywistego kontaktu z czymś nadprzyrodzonym niż tylko za pozostałość po naszych prymitywnych przodkach, którzy rzekomo mieliby nie odróżniać zwykłego strachu od bojaźni. Skoro bojaźń nigdy, nawet u naszych przodków nie wynikała ze strachu przed zwyczajnym zagrożeniem i skoro jej doświadczenie występuje także u osób z wyżyn ludzkiej cywilizacji, to naturalistyczne wyjaśnienie jej genezy należy uznać za absurdalne. Jeśli tak jest, to pozostaje tylko jedno racjonalne wyjaśnienie: bojaźń „stanowi [...] bezpośrednio doświadczenie czegoś prawdziwie nadprzyrodzonego, czemu słusznie można by nadać miano objawienia”. Jest to wyjaśnienie niezgodne z naturalizmem, a zatem rozumowanie Lewisa na temat bojaźni wyrażone w kontekście genezy religii jest argumentem przeciwko naturalizmowi. Jak wykazaliśmy, uczucie numinotycznej bojaźni jest zupełnie innym uczuciem niż Pragnienie, do którego odwołuje się antynaturalistyczny argument z pragnienia transcendencji. Mamy tu więc do czynienia z czwartym obok argumentów z moralności, rozumu i Pragnienia antynaturalistycznym argumentem Lewisa – argumentem z numinotycznej bojaźni.

⁵⁵ LEWIS 2010a, 19.

ZAKOŃCZENIE

Gdy Lewis pisał o pragnieniu transcendencji, opisywał je, odwołując się do uczuć rozkoszy, tęsknoty, smutku i niezaspokojenia. Twierdził, że ma ono subiektywny charakter, bo u różnych ludzi wywoływane jest przez różne przedmioty. Są to jednak zawsze przedmioty tego świata. Twierdził, że jest ono doznaniem stanowiącym powszechne doświadczenie. Wspomniane cztery cechy Pragnienia stanowią różnicę między tym doświadczeniem a doświadczeniem numinotycznym, którego elementem istotnym jest odczucie numinotycznej bojaźni. Jest ono poczuciem obecności bóstwa lub ogólniej – czegoś nie z tego świata. Nie jest też doświadczeniem powszechnym, ale doznają je tylko nieliczni. Choć w dotychczas opublikowanej literaturze wielu autorów zalicza Radość do doświadczeń numinotycznych, to taka klasyfikacja może mieć uzasadnienie najwyżej w przypadku składowej takiego doświadczenia, jaką jest *fascinans*. *Tremendum*, czyli numinotyczna bojaźń, jest jednak zupełnie innym uczuciem niż Radość, Pragnienie, *Sehnsucht*, o których pisał Lewis. Jeśli więc w ogóle można klasyfikować to doświadczenie jako doświadczenie numinotyczne, to jedynie jako wyrażające jego aspekt określany przez Otto mianem *fascinans*, w Lewisowej Radości bowiem brak w nim elementu *tremendum*. Można zatem wskazać na istnienie w twórczości Lewisa czwartego argumentu przeciwko naturalizmowi – argumentu z numinotycznej bojaźni.

REFERENCJE

- BAGGETT, David, Gary R. HABERMAS, i Jerry L. WALLS, red. 2017. *C. S. Lewis as Philosopher. Truth, Goodness, and Beauty*. Lynchburg: Liberty University Press.
- BASSHAM, Gregory. 2015a. „Con: Quenching the Argument from Desire”. W: *C. S. Lewis's Christian Apologetics: Pro and Con*, red. Gregory Bassham, 45-55. „Value Inquiry Book Series”, Vol. 286: „Philosophy and Religion”. Leiden: Rodopi-Brill, 2015.
- BASSHAM, Gregory. 2015b. „Reply to Peter Williams”. W: *C. S. Lewis's Christian Apologetics: Pro and Con*, red. Gregory Bassham, 69-74. „Value Inquiry Book Series”, Vol. 286: „Philosophy and Religion”. Leiden: Rodopi-Brill, 2015.
- BASSHAM, Gregory, red. 2015c. *C. S. Lewis's Christian Apologetics: Pro and Con*. „Value Inquiry Book Series”, Vol. 286: „Philosophy and Religion”. Leiden: Rodopi-Brill.
- BERGER, Peter. 1970. *A Rumor of Angels: Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. New York: Doubleday.
- BEVERSLUIS, John. 2007. *C.S. Lewis and the Search for Rational Religion*. Amherst: Prometheus.

- BYLICA, Piotr. 2019a. „Palenie czarownic a prawo moralne: C.S. Lewisa argument z moralności przeciwko naturalizmowi”. W: *Genius Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Panu Profesorowi Marianowi Józefowi Wnukowi*, red. Stanisław Janeczek, Zbigniew Wróblewski i Anna Starościc, 49-71. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, 2019.
- BYLICA, Piotr. 2019b. „Rozum wobec żałoby: argumenty apologetyczne C.S. Lewisa w obliczu dotkliwej straty. Część I: Rozum”. *Przegląd Religioznawczy*, nr 1: 129-143.
- BYLICA, Piotr. 2020. „Clive’a S. Lewisa argument z pragnień przeciwko naturalizmowi”. *Studia Philosophiae Christianae* 56(4): 179-202.
- CARNELL, Corbin Scott. 1999. *Bright Shadow of Reality. Spiritual Longing in C.S. Lewis*. Grand Rapids, MI–Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company.
- EINSTEIN, Albert. 1999a. „Religia a nauka”. W: Albert EINSTEIN, *Pisma filozoficzne*, 215-217. Przeł. Kazimierz Napiórkowski. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- EINSTEIN, Albert. 1999b. *Pisma filozoficzne*. Przeł. Kazimierz Napiórkowski. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- FROULA, John. 2018. „Joy as Spriritual Perception in C.S. Lewis”. *The Heythrop Journal* 59, nr 1: 56-65.
- GULISANO, Paolo. 2006. *C.S. Lewis. Od Narnii do Ewangelii*. Przeł. Joanna Skoczylas. Poznań: W Drodze.
- HELPER, James P. 2007. „A Time for Joy: The Ancestry and Apologetic Force of C. S. Lewis’ Sehnsucht”. *Sehnsucht: The C.S. Lewis Journal* 1, nr 1: 7-18.
- HOLYER, Robert. 1988. „The Argument from Desire”. *Faith and Philosophy* 5, nr 1: 61-71.
- HOOPER, Walter. 2005. *C.S. Lewis. The Companion & Guide*. London: HarperCollins.
- JANECZEK, Stanisław, Zbigniew WRÓBLEWSKI i Anna STAROŚCIC, red. 2019. *Genius Vitae. Księga pamiątkowa dedykowana Panu Profesorowi Marianowi Józefowi Wnukowi*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.
- KREEFT, Peter. 1989. *Heaven – the Heart’s Deepest Longing*. San Francisco: Ignatius Press.
- KREEFT, Peter. 2017. „Lewis’s Philosophy of Truth, Goodness, and Beauty”. W: *C. S. Lewis as Philosopher. Truth, Goodness, and Beauty*, red. David Baggett, Gary R. Habermas i Jerry L. Walls, 17-30. Lynchburg: Liberty University Press.
- KREEFT, Peter. 2023. *C.S. Lewis na trzecie tysiąclecie. Sześć esejów o „Końcu człowieczeństwa”*. Przeł. Magda Sobolewska, seria „C.S. Lewis. Rozum i wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- LEE, Robert Sloan. 2017a. „C. S. Lewis’s Argument from Desire. Part I”. W: *C. S. Lewis as Philosopher. Truth, Goodness, and Beauty*, red. David Baggett, Gary R. Habermas i Jerry L. Walls, 315-326. Lynchburg: Liberty University Press.
- LEE, Robert Sloan. 2017b. „C. S. Lewis’s Argument from Desire. Part II”. W: *C. S. Lewis as Philosopher. Truth, Goodness, and Beauty*, red. David Baggett, Gary R. Habermas i Jerry L. Walls, 327-346. Lynchburg: Liberty University Press.
- LEWIS, Clive S. 1988a. *Letters*, red. Walter Hooper. London: Fount.
- LEWIS, Clive S. 1988b. „Religion without Dogma?”. W: *„The Grand Miracle” and Other Essays on Theology and Ethics from „God in the Dock”*, red. Walter Hooper, 86-102. New York: Ballantine Books.
- LEWIS, Clive S. 1988c. *„The Grand Miracle” and Other Essays on Theology and Ethics from „God in the Dock”*, red. Walter Hooper. New York: Ballantine Books.

- LEWIS, Clive S. 1991. *All My Road Before Me. Diary of C.S. Lewis*, red. Walter Hooper. London: HarperCollins.
- LEWIS, Clive S. 1994. *The Collected Poems of C.S. Lewis*, red. Walter Hooper. London: HarperCollins.
- LEWIS, Clive S. 1999a. *Błądzenie pielgrzymą: alegoryczna obrona chrześcijaństwa, rozumu i romantyczności*. Przeł. Zbigniew Kościuk. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 1999b. „Przedmowa do trzeciego wydania”. W: Clive S. LEWIS, *Błądzenie pielgrzymą: alegoryczna obrona chrześcijaństwa, rozumu i romantyczności*. Przeł. Zbigniew Kościuk, 11-21. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 2002. *Chrześcijaństwo po prostu*. Przeł. Piotr Szymczak. Poznań: Media Rodzina.
- LEWIS, Clive S. 2003a. „Czy teizm jest ważny?”. W: Lewis S. CLIVE, *Nieodparte racje. Eseje o etyce i teologii*, red. Walter Hooper, 167-171. Przeł. Jan Muranty. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 2003b. *Nieodparte racje. Eseje o etyce i teologii*, red. Walter Hooper. Przeł. Jan Muranty. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 2003c. „Religia bez dogmatów?”. W: Clive S. LEWIS, *Nieodparte racje. Eseje o etyce i teologii*, red. Walter Hooper, 98-119. Przeł. Jan Muranty. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 2010a. *Problem cierpienia*. Przeł. Andrzej Wojtasik. Kraków: Wyd. Esprit.
- LEWIS, Clive S. 2010b. *Zaskoczony radością. Moje wczesne lata*. Przeł. Magda Sobolewska. Kraków: Wydawnictwo Esprit.
- LEWIS, Clive S. 2012a. *Brzemie chwały*. Przeł. Dariusz Bakalarz. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 2012b. „Brzemie chwały”. W: Clive S. LEWIS, *Brzemie chwały*. Przeł. Dariusz Bakalarz, 31-55. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Logos.
- LEWIS, Clive S. 2013. *Koniec człowieczeństwa*. Przeł. Magda Sobolewska. Kraków: Wydawnictwo Esprit.
- LINVILLE, Mark D. 2023. „Przedmowa”. W: Joe, Jr. PUCKETT, *Apologetyka Radości. C. S. Lewisa argument z Pragnienia na rzecz istnienia Boga*. Przeł. Piotr Bylica, 9-11. Seria „C.S. Lewis. Rozum i wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- MACSWAIN, Robert i Michael WARD. red. 2022. *Przewodnik po twórczości C.S. Lewisa*. Przeł. Aleksander Rzyman, Łukasz Kołodziejczyk i Magdalena Sobolewska. Seria „C.S. Lewis. Rozum i Wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- MCGRATH, Alister. 2013. „An Enhanced Vision of Rationality: C.S. Lewis on the Reasonableness of Christian Faith”. *Theology* 116, nr 6: 410-417.
- MCGRATH, Alister E. 2022. *Intelektualny świat C.S. Lewisa*. Przeł. Piotr Bylica. Seria: „C.S. Lewis. Rozum i wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- MEILANDER, Gilbert. 1978. *The Taste for the Other. The Social and Ethical Thought of C.S. Lewis*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- OTTO, Rudolf. 1993. *Świętość. Elementy irracjonalne w pojęciu bóstwa i ich stosunek do elementów racjonalnych*. Przeł. Bogdan Kupis. Wrocław: Thesaurus Press.
- PRICE, Henry Habberley. 1946. „The Grounds of Modern Agnosticism”, *Phoenix Quarterly*, vol. 1, nr 1.

- PUCKETT, Joe Jr. 2023. *Apologetyka Radości. C. S. Lewisa argument z Pragnienia na rzecz istnienia Boga*. Przeł. Piotr Bylica. Seria „C.S. Lewis. Rozum i wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- PURTILL, Richard L. 2013. *W obronie wiary. C. S. Lewisa argumenty na rzecz chrześcijaństwa*. Przeł. Jakub Urbaniak. Poznań: Wydawnictwo Święty Wojciech.
- REPPERT, Victor. 1989. „The Lewis-Anscombe Controversy: A Discussion of the Issues”. *Christian Scholar's Review* 19: 32-48.
- REPPERT, Victor. 2017. „Defending the Dangerous Idea: An Update on Lewis's Argument from Reason”. W: *C. S. Lewis as Philosopher. Truth, Goodness, and Beauty*, red. David Baggett, Gary R. Habermas i Jerry L. Walls, 47-60. Lynchburg: Liberty University Press.
- REPPERT, Victor. 2022. *Niebezpieczna idea C.S. Lewisa. Filozoficzna obrona argumentu z rozumu*. Przeł. Tomasz Sieczkowski. Seria „C.S. Lewis. Rozum i Wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- SHROCK, Christopher A. 2017. „«Mere Christianity» and the Moral Argument for the Existence of God”. *Sehnsucht: The C.S. Lewis Journal* 11: 99-120.
- ŚW. AUGUSTYN. 1987. *Wyznania*. Przeł. z łac. Zbigniew Kubiak. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- TALIAFERRO, Charles. 2022. „O naturalizmie”. W: *Przewodnik po twórczości C.S. Lewisa*, red. Robert MacSwain i Michael Ward, 51-166. Przeł. Aleksander Rzyman, Łukasz Kołodziejczyk i Magdalena Sobolewska. Seria „C.S. Lewis. Rozum i Wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- WIATER, Elżbieta. 2013. *C.S. Lewis. Pielgrzym Radości*. Kraków: Wydawnictwo eSPe.
- WILLIAMS, Peter S. 2015a. „Pro: A Defense of C. S. Lewis's Argument from Desire”. W: *C. S. Lewis's Christian Apologetics: Pro and Con*, red. Gregory Bassham, 27-44. „Value Inquiry Book Series”, Vol. 286: „Philosophy and Religion”. Leiden: Rodopi-Brill.
- WILLIAMS, Peter S. 2015b. „Reply to Gregory Bassham”. W: *C. S. Lewis's Christian Apologetics: Pro and Con*, red. Gregory Bassham, 57-68. „Value Inquiry Book Series”, vol. 286: „Philosophy and Religion”. Leiden: Rodopi-Brill.
- WILLIAMS, John. 2019. „C.S. Lewis as a Central Figure in Formulating the Theistic Argument From Desire”. *Linguaculture* 10, nr 2: 115-133.
- WILLIAMS, Peter S. 2021. *C.S. Lewis kontra nowi ateści*. Przeł. Piotr Bylica. Seria „C.S. Lewis. Rozum i wiara”. Warszawa: Fundacja Prodoteo.
- WILLIS, John Randolph SJ. 1995. *Radość. Teologia C.S. Lewisa*. Przeł. Krzysztof Mądel SJ. Kraków: Wydawnictwo WAM.

RADOŚĆ I BOJAŻŃ:
WPROWADZENIE DO CZWARTEGO ANTYNATURALISTYCZNEGO
ARGUMENTU C.S. LEWISA

Streszczenie

W bogatej literaturze poświęconej C.S. Lewisowi wskazuje się na trzy spotykane w jego publikacjach argumenty przeciwko naturalizmowi filozoficznemu. Są to argument z rozumu, argument z moralności oraz argument z Pragnienia (lub pragnienia transcendencji). Celem artykułu

jest wykazanie, że Lewis przedstawił także inne antynaturalistyczne rozumowanie odwołujące się do numinotycznej bojaźni, o której pisał Rudolf Otto. W tekście omawiam charakterystykę Pragnienia dokonaną przez Lewisa oraz spotykane w literaturze ujęcia Pragnienia, w których zestawia się je z doświadczeniem numinotycznym. Wykazuję, że Lewis charakteryzował Pragnienie, pisząc o uczuciach rozkoszy, tęsknoty, smutku i niezaspokojenia, wskazywał na subiektywność tego doświadczenia, twierdził, że wywoływane jest ono przez rzeczy z tego świata oraz że ma ono charakter powszechny. Cechy te odróżniają je od doświadczenia numinotycznego. Odmienne niż w doświadczeniu numinotycznym jest to też odczucie braku czegoś, a nie obecności Boga czy bóstwa. Na tej podstawie argumentuję, że wbrew popularnym ujęciom, Pragnienie, o którym pisał Lewis, różni się istotnie od doświadczenia numinotycznego, a przede wszystkim od doświadczenia numinotycznej bojaźni. Ponieważ Lewis odwoływał się do doświadczenia numinotycznego w swojej argumentacji przeciwko naturalizmowi, stąd można mówić o istnieniu czwartego antynaturalistycznego argumentu Lewisa – argumentu z numinotycznej bojaźni.

Słowa kluczowe: C.S. Lewis; naturalizm filozoficzny; argument z Pragnienia; doświadczenie numinotyczne; *Sehnsucht*

JOY AND AWE: INTRODUCTION TO C.S. LEWIS'S FOURTH ANTI-NATURALIST ARGUMENT

Summary

In the rich literature devoted to Lewis, three arguments against philosophical naturalism can be found in his publications. These include the argument from reason, the argument from morality, and the argument from Desire (or the desire for transcendence). The paper aims to demonstrate that Lewis also presented another anti-naturalistic reasoning that refers to the numinous awe described by Rudolf Otto. The characteristics the characteristics of Desire, as described by Lewis, and the various interpretations of Desire found in the literature, where it is juxtaposed with the experience of the numinous, are discussed. I argue that Lewis characterized Desire by writing about feelings of pleasure, longing, sadness, and unfulfillment. He emphasized the subjectivity of this experience, claimed that it is evoked by things in this world, and that it has a universal character. These characteristics distinguish it from the numinous experience. Unlike the numinous experience, it is also a sense of lacking something rather than the presence of God or a deity. Based on this, I argue that contrary to popular interpretations, the Desire that Lewis wrote about significantly differs from the experience of the numinous and, above all, from the experience of numinous awe. Given Lewis' appeal to numinous experience in his anti-naturalistic arguments, we can identify a fourth such argument: the argument from numinous awe.

Keywords: C.S. Lewis; philosophical naturalism; argument from Desire; numinous experience; *Sehnsucht*